स्वामी रामानंद तिर्थ मराठवाडा विद्यापिठ, नांदेड अंतर्गत मानवविज्ञान शाखेतिल समाजशास्त्र विषयातील पीएच. डी प्रबंध उल्लेख विश्लेषणाचा एक अभ्यास

आशिष अशोकराव जोंधळे
संशोधक

प्रो. डॉ. दया पाटिल (दळवे)
ग्रंथपाल आणि विभाग प्रमुख
सरस्वती भुवन, विज्ञान महाविद्यालय,
औरंगाबाद

सार (Abstract) : सदरील लेखामध्ये स्वामी रामानंद तिर्थ मराठवाडा विद्यापिठ नांदेड अंर्तगत मानवविज्ञान शाखेतील समाजशास्त्र विषयातील लेखांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. यामध्ये लेख संदर्भीय प्रकाशित झालेल्यांचा उल्लेख दर्शविलेला आहे. वरिल विषयानुसार लेखांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

Keywords : उध्दरण विश्लेषण, ग्रंथ, संशोधन, वर्णनात्मक

प्रस्तावना (Introduction) :

संदर्भ विश्लेषण हे संदर्भ ग्रंथी य संशोधनात भर देणारे प्रमुख क्षेत्र आहे. हे सामान्यतः वैज्ञानिक संप्रेणाच्या शेवटी दिसणाऱ्या ग्रंथसुची संदर्भाच्या विश्लेषणाशी संबंधित आहे. जेव्हा एखादा लेखक त्याच्या/तिच्या पेपरमध्ये (x) पेपर उद्धृत करतो (y) तेव्हा x ला उद्धृत पेपर म्हणतात आणि y ला उद्धृत पेपर म्हणतात. अशा प्रकारे, उध्दरण विषयावरील विद्यमान आणि उद्योन्मुख ज्ञानाबद्दल मौल्यवान माहिती प्रदान करू शकते. एखादा लेख जितका अधिक उद्धृत केला जाईल तितका पेपर महत्वाचा बनतो. जगाच्या विज्ञानावरिल देशाच्या संशोधन उत्पादनाच्या प्रभावाचा अभ्यास करण्यासाठी उध्दरण विश्लेषणाचा वापर केला जाऊ शकतो. विज्ञान धोरण निर्माण आजकाल एखाद्या विषयातील सर्वात महत्वाचे पेपर किंवा लेखक किंवा संख्या ओळखण्यासाठी उध्दरण विश्लेषण वापरत आहेत. संदर्भ संख्या संशोधन प्रशासकाला त्याच्या किंवा तिच्या संस्थेतील प्रत्येक वैज्ञानिकाच्या संशोधन उत्पादनाच्या परिणामाचे मुल्यांकन करण्यात मदत करते, परंतू त्यांच्या किंवा तिच्या संपुर्ण संस्थेच्या प्रभावाचे देखिल मुल्यांकन करते. उध्दरण विश्लेषण म्हणजे दस्ताऐवज मधील उद्धार्नांची वारंवारता नमुने आणि आलेखांचे परीक्षण दस्तऐवजांचे गुणधर्म प्रकट करण्यासाठी ते उध्दरणांचा नमुना एका दस्तऐवजातून दुसऱ्या दस्तऐवजातील दुवे वापरता येते. संशोधन पेपरचा एक आवश्यक भाग विशेषता विज्ञानातील पूर्विच्या प्रकाशनाकडे निर्देशन करणाऱ्या संदर्भाची सुची आहे. विवेचनात्मक, अभ्यासपूर्ण, रचनात्मक माहिती प्रस्तूत करताना उल्लेख देणे ही संशोधकाची सहज प्रवृती आहे. आपले विचार मांडत असताना विचारांना कशाचे तरी अधिष्ठान आहे, आधार आहे. त्याचा संदर्भ देऊन विषयांनुरुप सद्यरिस्थिती कथन केली जाते.

उध्दरण विशलेषण (Citation Analysis) :

संदर्भ विश्लेषण हे बिब्लियोमाट्रिक संशोधनाचे महत्वाचे क्षेत्र आहे. हे विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामध्ये दिर्घकाळ टिकून राहिलेले परिणामात्मक संशोधन साधन आहे. सोप्या भाषेत सांगायचे तर उध्दरण विश्लेषण हे कोणत्याही माहिती स्त्रोताशी जोडलेल्या उद्धृत संदर्भाचे विश्लेषण आहे. गारफिल्ड यांनी उध्दरण आणि उध्दरण विश्लेषण सैध्दांतिक आणि व्यावहारिक अभ्यासासाठी उध्दरणशास्त्र हा शब्द वापरला आहे. उध्दरण विश्लेषणासाठी विविध संदर्भ अस्तित्वात आहेत. परंतु उध्दरणाचा कोणताही व्यापक सिध्दांत नाही. गारफिल्डचे उध्दरण विश्लेषण(१९७९) वरील ४ दशकाहून अधिक जुने महत्वाचे कार्य उध्दरण विश्लेषणाची खात्रिशीर ऐतिहासीक आणि सैध्दांतिक पार्श्वभुमी देते आणि त्याचे अनुप्रयोग स्वत:तयार केले गेले आहेत. मालिन (1968) यांनी उध्दरण दस्तऐवजाचा एक भाग किंवा संपूर्ण आणि उद्धृत दस्तऐवराचा एक भाग किंवा संपुर्ण यांच्यातील संबंध असे उध्दरण म्हटले आहे.

उद्दिष्टे (Objectives) :

- 1994 ते 2023 या वर्षामध्ये सादर शोध प्रबंधातील ग्रंथसूचीमध्ये उल्लेखित साधनांची माहिती घेणे.
- काल क्रमानुसार शोध प्रबंधातील उल्लेखित पुनरावलोकनांची विभागणी करणे.
- काल क्रमानुसार शोध प्रबंधातील उल्लेखित इतर माहिती व साधनांचे विश्लेषण करणे.

गृहितके :

विज्ञानाच्या क्षेत्रात,मुख्यतः वैज्ञनिक संशोधनात, विविध व विस्कळित अशा वास्तव घटकांचे निरिक्षण केले जाते पण त्या सर्वांना एकत्र गुंफून त्या सर्वावरून एखादे सामान्यीकरण करण्यासाठी सुरुवातीपासुनच जी एक मार्गदर्शक आणि निरिक्षणाला व विचाराला वळण, तसेच आकार देणारी अटकळ बांधावी लागते, तिला गृहितके असे म्हणतात. गृहितके म्हणजे एक गृहितक, एक कल्पना आहे जी युक्तिवादाच्या फायद्यासाठी प्रस्तावित केली जाते जेणेकरुन ते खरे आहे कि नाही हे तपासले जाऊ शकते. वैज्ञानिक पध्दतीमध्ये, मूलभूत पार्श्वभूमी पुनरावलोकनाव्यतिरिक्त, कोणतेही लागू संशोधन करण्यापूर्वी गृहितक तयार केले जाते.

1) ग्रंथ हे जास्तीत जास्त उद्धत करणारे प्रलेख आहे.
2) संशोधनासाठी मराठी ही प्रभावी व प्रबळ आहे.
3) संशोधक भारतीय प्रकाशनास जास्त प्राधान्य देतात.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :

स्वामी रामनंद तिर्थ मराठवाडा विद्यापिठ, नांदेड अंतर्गत मानवविज्ञान शाखेतील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र या मध्ये समाजशास्त्र विषयात पीएच.डी प्रबंध उल्लेख विश्लेषणाचा:एक अभ्यास या मध्ये स्वामी रामनंद तिर्थ मराठवाडा विद्यापिठ, नांदेड विद्यापिठामध्ये 1994 ते 2023 पर्यंत समाजशास्त्र या विषयात सादर झालेल्या पीएच.डी प्रबंधांचे उल्लेख विश्लेषण केलेले आहे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधप्रकरणासाठी वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला असून यात शोधप्रबंधाचे विश्लेषण करण्यात आलेले आहे. यामध्ये संशोधकाने आपल्या शोधप्रबंधात घेतलेल्या पुनरावलोकनाचा समावेश आहे. **वेबस्टर डिक्शनरीनुसार** “ संशोधन म्हणजे कोणत्याही ज्ञान शाखेत नवीन तथ्य शोधण्यासाठी आणि जुनी तथ्य आणि तत्वे परिक्षणासाठी केलेला चिकित्सक व पध्दतशिर अभ्यास होय.

वर्णनात्मक शोधः

वर्णनात्मक संशोधन हि एक परिमाणात्मक पध्दत आहे जी घटना का घडते हे विचारण्यापेक्षा त्याच्या वैशिष्ट्यांते वर्णन करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. असे केल्याने विषयाचे स्वरूप अधिक चांगले समजते आणि पुढील संशोधनासाठी एक चांगला पाया तयार होतो. वर्णनात्मक संशोधनाचा उद्देश लोकसंख्या, परिस्थिती किंवा घटनेचे अचूक आणि पध्दतशीरपणे वर्णन करणे आहे, अनेकदा परिमाणवाचक डेटा वापरून,कारण-आणि-प्रभाव संबंधाचा शोध न घेता. याउलट विश्लेषणात्मक संशोधन नमुना संबंध आणि व्हेरिएबल्समधिल कार्यकारण संबंध समजुन घेण्यासाठी डेटाचे विश्लेषण करते.

सदरील संशोधनाकरीता वर्णनात्मक संशोधन पध्दती व ग्रंथमापन व संशोधन पध्दतीचा अभ्यास येणार आहे. त्याचबरोबर सर्वेक्षण करुन 1994 ते जून 2023 प्रबंधाचा उपयोग करण्यात येणार आहे. वर्णनात्मक संशोधन पध्दती ही सर्व पध्दतीमध्ये अत्यंत लोकप्रिय पध्दती असून या पध्दतीचा मोठया प्रमाणावर उपयोग केलेला दिसून येतो. जास्तीत जास्त ग्रंथालयीन समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला जातो. या पध्दतीच्या आधारे केवळ समस्या सोडविणे केवळ एवढचे उदिष्ट न ठेवता मुलभुत सिध्दांतांसाठी माहिती ग्रंथालय किंवा माहिती क्रेंद्रात नवीन तंत्रज्ञानामुळे विविध प्रकारच्या घटना घडत असतात. भुतकाळात घडून गेलेल्या गोष्टींचा वर्तमान काळाशी संबंध असतो. वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीमध्ये सर्वसाधरणपणे, परिकल्पना मांडणे व ती तपासणे ही प्रक्रिया होते. सर्वच प्रकारात परिकल्पना हव्यातच असा अट्टहास नसतो

शोध प्रबंधातील ग्रंथसूचीमध्या उल्लेखित साधनांच्या माहितीचे विश्लेषण

तक्ता क्र १.

उपलब्ध प्रबंध विषयाच्या कालक्रमानुसार विश्लेषण

अ.क्र.	कालक्रम	समाजशास्त्र उल्लेखित संख्या	एकुण टक्केवारी
1	1994	0	0
2	1995	0	0
3	1996	0	0
4	1997	0	0
5	1998	0	0
6	1999	1	0.69

7	2000	1	0.69
8	2001	0	0
9	2002	5	3.47
10	2003	3	2.08
11	2004	6	4.16
12	2005	3	2.08
13	2006	6	4.16
14	2007	2	1.38
15	2008	5	3.47
16	2009	11	7.63
17	2010	5	3.47
18	2011	9	6.25
19	2012	4	2.77
20	2013	15	10.41
21	2014	6	4.14
22	2015	4	2.77
23	2016	0	0
24	2017	0	0
25	2018	2	1.38
26	2019	15	10.41
27	2020	5	3.47
28	2021	14	9.72
29	2022	11	7.63
30	2023	11	7.63
	एकुण	**144**	**100 /**

प्रस्तुत शोद्ध प्रबंधात 1994 ते 2023 पर्यंत समाजशास्त्रा मधिल 144 प्रबंधांचा अभ्यास केलेला आहे.

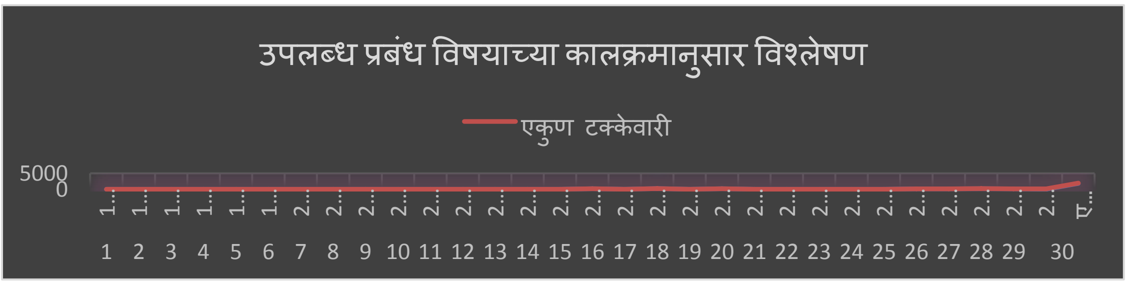

LIBRARY SCHOLAR
International Peer-Reviewed Journal of Library Science
ISSN
2583-2549

तक्ता क्र.2

उपलब्ध प्रबंध विषयाच्या कालक्रमानुसार विश्लेषण

समाजशास्त्र ग्रथांची संख्या

अ.क्र.	कालक्रम	समाजशास्त्र उल्लेखित संख्या	एकुण टक्केवारी
1.	1994	0	0
2.	1995	0	0
3.	1996	0	0
4.	1997	0	0
5.	1998	0	0
6.	1999	149	1.10
7.	2000	53	0.39
8.	2001	0	0
9.	2002	444	3.29
10.	2003	269	1.99
11.	2004	505	3.74
12.	2005	308	2.28
13.	2006	788	5.84
14.	2007	146	1.21
15.	2008	465	3.44
16.	2009	976	7.23
17.	2010	461	3.41
18.	2011	1076	7.98
19.	2012	609	4.51
20.	2013	1374	10.19
21.	2014	576	4.27
22.	2015	379	2.81
23.	2016	0	0
24.	2017	0	0
25.	2018	230	1.70
26.	2019	1271	9.42
27.	2020	426	3.15
28.	2021	1250	9.27
29.	2022	975	7.23

30.	2023	802	5.94
31.	एकुण	13482	**100/**

शोध प्रबंधातील उल्लेखित संदर्भ ग्रंथाच्या उल्लेख कालक्रमानुसार विश्लेषण वरिल तक्त्यामध्ये दर्शविलेले आहे. उपरोक्त शोध प्रबंध मध्ये समाजशास्त्र या विषयात 1994 ते 2023 पर्यंत सादर केलेल्या प्रबंधामध्ये एकुण ग्रंथांची संख्या 13482 एवढी आहे. समाजशास्त्रा मध्ये सर्वात जास्त ग्रंथांची संख्या 2011,2013,2019,2021 या वर्षात दर्शवलेली आहे.

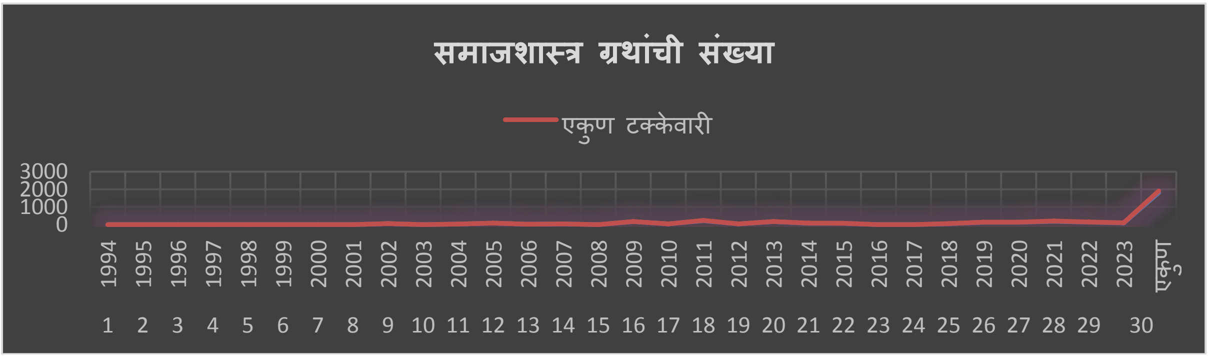

तक्ता क्र.3
उपलब्ध प्रबंध विषयाच्या कालक्रमानुसार
समाजशास्त्र जर्नल ची संख्या

अ.क्र.	कालक्रम	समाजशास्त्र उल्लेखित संख्या	एकुण टक्केवारी
1	1994	0	0
2	1995	0	0
3	1996	0	0
4	1997	0	0
5	1998	0	0
6	1999	66	3.33
7	2000	29	1.45
8	2001	0	0
9	2002	174	8.71
10	2003	10	0.50
11	2004	89	4.45
12	2005	6	0.30
13	2006	59	2.95
14	2007	27	1.35
15	2008	147	7.36
16	2009	242	12.11

17	2010	94	4.70
18	2011	177	8.86
19	2012	193	9.66
20	2013	184	9.21
21	2014	35	1.75
22	2015	44	2.20
23	2016	0	0
24	2017	0	0
25	2018	30	1.50
26	2019	131	6.55
27	2020	81	4.05
28	2021	101	5.05
29	2022	38	1.90
30	2023	40	2.00
31	एकुण	1997	**99.94**

शोध प्रबंधातील उल्लेखित संदर्भ ग्रंथाच्या उल्लेख कालक्रमानुसार विश्लेषण वरिल तक्त्यामध्ये दर्शविलेले आहे. उपरोक्त शोध प्रबंध मध्ये समाजशास्त्र या विषयात 1994 ते 2023 पर्यंत सादर केलेल्या प्रबंधामध्ये एकुण जर्नलची संख्या 1997 एवढी आहे. समाजशास्त्रा मध्ये सर्वात जास्त ग्रंथांची संख्या 2002,2009,2011,2012,2013 या वर्षात दर्शवलेली आहे.

तक्ता क्र.4

उपलब्ध प्रबंध विषयाच्या कालक्रमानुसार

समाजशास्त्र

शोधप्रबंध, बातमीपत्र, वेबसाईट,लेख, रिपोर्ट, मुलाखती, अहवाल ची संख्या

अ.क्र.	कालक्रम	इतर	एकुण टक्केवारी
1	1994	0	0
2	1995	0	0

3	1996	0	0
4	1997	0	0
5	1998	0	0
6	1999	0	0
7	2000	0	0
8	2001	0	0
9	2002	56	3.10
10	2003	11	0.60
11	2004	35	1.93
12	2005	83	4.59
13	2006	23	1.27
14	2007	39	2.15
15	2008	6	0.33
16	2009	172	9.52
17	2010	41	2.27
18	2011	225	12.45
19	2012	44	2.43
20	2013	167	9.24
21	2014	80	4.42
22	2015	74	4.09
23	2016	0	0
24	2017	0	0
25	2018	54	2.99
26	2019	132	7.30
27	2020	131	7.25
28	2021	191	10.57
29	2022	142	7.86
30	2023	100	5.53
	एकुण	**1806**	**99.89**

शोध प्रबंधातील उल्लेखित संदर्भ ग्रंथाच्या उल्लेख कालक्रमानुसार विश्लेषण वरिल तक्त्यामध्ये दर्शविलेले आहे. उपरोक्त शोध प्रबंध मध्ये समाजशास्त्र या विषयात 1994 ते 2023 पर्यंत सादर केलेल्या प्रबंधामध्ये एकुण शोधप्रबंध, बातमीपत्र, वेबसाईट,लेख, रिपोर्ट, मुलाखती, अहवाल यांची संख्या 1806 एवढी आहे. समाजशास्त्रा मध्ये सर्वात जास्त ग्रंथांची संख्या 2009,2011,2013,2021 या वर्षात दर्शवलेली आहे.

निष्कर्ष :

1) तक्ता क्र. **1** प्रस्तुत शोद्ध प्रबंधात 1994 ते 2023 पर्यंत समाजशास्त्रा मधिल 144 प्रबंधांचा अभ्यास केलेला आहे**.**

2) तक्ता क्र. 2 व 3 चे निरीक्षण केल्यास असे अभ्यास करण्यास मिळते की, संशोधकांनी जर्नल ऐवजी जास्त भर ग्रंथावर दिलेला दिसतो. तसेच या प्रबंधामध्ये बाहेरिल लेखकाच्या ग्रंथाऐवजी भारतीय लेखकांच्या ग्रंथाचा जास्त वापर केलेला दिसुन येतो.

3) तक्ता क्र. 4 चे निरिक्षण केले असता असे अभ्यास करण्यास मिळते की, संशोधकांनी शोधप्रबंध, बातमीपत्र, वेबसाईट,लेख, रिपोर्ट, मुलाखती, अहवाल यांचा जास्त प्रमाणावर भर दिलेला आहे. कारण काळाच्या औघामध्ये माहिती ही जुनी होत असते व त्यावर प्रकाश टाकण्याचे काम बातमीपत्र करत असतात जेणे करुण संशोधकाना काळाच्या औघात जुण्या झालेल्या माहितीचे नव्याने ज्ञान होते. तसेच अहवाल, रिपोर्ट, मुलाखत यांच्या मध्यामातुन नवनविन माहितीची निर्मिती होत असते. व यांच्या व्दारा ती माहिती संशोधकान पर्यंत पोहचत असते व या माहितीचा फायदा शिक्षक, संशोधक, विद्यार्थी वर्गास होतो.

उध्दरण विश्लेषण या प्रबंधामध्ये 1994 ते 2023 पर्यंत च्या समाजशास्त्र या विषयावर विश्लेषण केले आहे. प्रबंधकाच्या माध्यामातुन शोधकाना संशोधनाचा मार्ग सापडतो व आपले संशोधन पुर्ण करण्यास योग्य मार्गदर्शन मिळते. प्रबंधकाच्या माध्यमातुन अभ्यासकास, संशोधकास भविष्यात संबंधित लेखांमध्ये प्रकाशित संदर्भ माहिती उपलब्ध होईल व एकूण झालेल्या लेखांचा उल्लेख यामध्ये मिळेल.

संदर्भ ग्रंथसुची

- कायंदे, पाटील,(2009), संशोधन पध्दती चेतन्य पब्लिकेशन्स, नाशिक
- कायंदे पाटील, गंगाधर, (2019), संशोधन पध्दती, चैतन्य पब्लिकेशन्स,नाशिक
- Kothari C.R. (2002), Research Methodology, Vishwa Publication, New Delhi.
- Lal, A. & Panda. S. (1996) Research Plant Pathology : A Biboliometric Analysis, Library Science With a Slant to Documentation And Information Studies.
- गुणगुले, श.रा., (1994), ग्रंथालय व्यवस्थापनाची मुलतत्वे, नाशिक : यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापिठ.
- रिसवडकर, म.रा., (2000), माहिती संकलन, विश्लेषन आणि सादरीकरण, नाशिक : यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ
- www.srtmun.ac.in